

Ragszilárdulás — lexikalizálódás

1. Ebben az írásban a korábban ragszilárdulásnak, most inkább elemszilárdulásnak nevezett jelenségről mint szóalkotási módról szeretnék beszélni. Azt szeretném vázlatosan áttekinteni, hogy mi e szóalkotási mód lényege, aztán azt, hogy ez a szóalkotási mód melyik szófaj történetében milyen szerepet játszik, milyen mértékben vesz részt az egyes szófajok állományának bővülésében az egyes nyelvtörténeti korokban.

„Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban” című könyvében (Debrecen, 1987) ünnepeltünk is foglalkozik — témája szempontjából — a ragszilárdulással, az ilyen mássalhangzók keletkezésének okairól szólva. „a *-t* egykori tárgyrag szerepének teljes elhomályosulásával keletkezett mai nominatívusszá vált formák tartoznak ide”, például *csilánt*, *szappant* (169).

A ragszilárdulást a nyelvtanok — amelyek beszélnek róla — az ún. ritkább szóalkotásmódok között tartják számon. „A magyar nyelv története” például (Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1967. 341–2) a szórövidülés és a rövidítéses szóképzés, az elvonás, a szóhasadás és a szóvegyülés társaságában szól róla. „A magyar nyelv könyve” (Szerk. A. JÁSZÓ ANNA. Bp., 1991), az „Új magyar nyelvtan” (Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 1998) és a „Strukturális magyar nyelvtan. Morfológia” kötete (Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 2000) — legalábbis így — nem foglalkozik a ragszilárdulással. A „Magyar grammatika” (Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000: 344) ide vágó fejezete a szóképzés és a szóösszetétel után, a ritkább szóalkotásmódok között elemszilárdulásnak nevezve mutatja be (a többi hasonló ritkább szóalkotási mód: az ikerítés, a szórövidülés és továbbképzése, az elvonás; a mozaikszók között: betűszók, szóösszevonás, egyéb mozaikszók, szóhasadás; a népetimológia és a szándékos szóferdítés, a tulajdonnevek köznevesülése; s végül az elemszilárdulás: 337–44). A „Magyar grammatika” elem-, illetve morfemaszilárdulásról beszél, mivel ragokon kívül jelek (és esetenként képzők) is megszilárdulhatnak valamely tövön, s így is keletkezhet új lexéma, például *mehetnékje (van)* (344). A továbbiakban a ragszilárdulás, illetve az elemszilárdulás kifejezést használom.

A rag- vagy elemszilárdulás tehát történeti folyamatot tükröz, melynek eredményét a mindenkori szinkroniában vizsgálhatjuk. Ehhez persze jó lenne, ha volna konszenzus a toldalékok minősítésében, de a különböző vélemények kö-

zötti fő eltérések elég világosak. (Legutóbb T. SOMOGYI MAGDA foglalta össze e vitás kérdésekről szóló véleményeket: 2000.)

Az egyik alapkérdés a magyar esetrendszer, az, hogy mi számít esetragnak, mi nem. E témának igen nagy a szakirodalma (vö. MG. 206–7, StrMorf. 618). A régebbi felfogás 21–27 esetraggal számol, az újabb (bár már Versegly is ehhez közeli gondolta) 17-tel (a nominativus zéró ragja nélkül). Itt a két szám közti különbség az érdekes, hiszen azzal kapcsolatban van két felfogás: a) azok képzők, így nem tartoznak a főnév paradigmájába, hanem határozószót hoznak létre, tehát határozószó-képzők. E toldalékokat két csoportra osztja: i) termékeny, ii) nem termékeny képzők. — Az a) felfogás szerinti képzőket a b) felfogás nem képzőnek, hanem ragnak, pontosabban képzőszerű ragnak (MG. 204) tartja, elkülönítve a többtől, a 17 esetragtól, azzal a megjegyzéssel, hogy ezek nem rendelkeznek a ragság minden kritériumával: jellel bővült alakokhoz például nem járulnak, vonzatkeretben ritkán fordulnak elő stb. (vö. MG. 203–4, StrMorf. 577–87). BALÁZS JÁNOS megfogalmazásában az „igazi” ragok és a „képzőszerű” ragok különbsége olyan, mint (a prágaiak tételéből kiindulva) egy nagyváros belső, centrális kerületei és a peremkerületek, a periférikus városrészek. Azok is a nagyváros részei, de nem rendelkeznek a belső kerületek minden tulajdonságával. „De ki tagadhatná, hogy azért ezek is léteznek, és a városok életében szintén szerepet játszanak? Ugyanezt mondhatjuk el esetrendszerünk periférikus elemeiről is” (BALÁZS 1988: 19).

A továbbiakban én is ragoknak nevezem a „képzőszerű ragokat” is, tudva, látva a különbségeket. A centrális–periférikus szembenállást a prototipikus–nem prototipikus dichotómiával is jellemezhetjük. Az alapnyelvből örökölt primer határozóragokat sem tudnám képzőnek tekinteni és nevezni, jóllehet aktív ragként már az ómagyar kor elején sem (illetve alig) funkcionáltak. Tehát már akkor sem voltak részei a (névszói, névmási) fő paradigmájának, hanem abból kiszakadtak, a tővel való memoriális kapcsolat meggyengült, megszakadt, a szó szerkezetének transzparenciája (alaki és jelentésbeli tagolhatósága) megszűnt. Attól tehát, hogy ezeknek és egyéb ragoknak az aktivitása megszűnik, nem feltétlenül kell őket képzővé minősíteni. Maradhatnak ragok is. S ha tőhöz járulva új lexémát hoznak létre, akkor *r a g s z i l á r d u l á s* nevű szóalkotási módról beszélhetünk, amely a szófajváltó képzéssel rokon. A ragszilárdulás tehát — lényegét tekintve — *l e x i k a l i z á c i ó*. (Tudtommal először KLARA MAJTYINSZKAJA minősítette a primer határozóragokat is képzőnek: 1967: 142–7).

De ragnak tekintem azokat a „termékeny képzőket” is (StrMorf. 160, LADÁNYI 1999: 218–22), amelyek melléknévhez járulnak (*-an/-en, -ul/-ül, -lag/-leg*). A velük alkotott szóalakokat pedig eredeti, melléknévi kategóriájukban szeretném meghagyni (vö. TOMPA 1975, de: ÁGOSTON 1971, 1993), mivel az ilyen szavak morfológiai szerkezete világos. Közülük csak azokat az egyes szavakat gondolom határozószóknak, amelyekben ez a transzparencia meggyengült vagy

megszűnt. A különböző ragos szóalakok megszilárdulása fokozatos, egész nyelvtörténetünk folyamán érvényesül, így a morfológiai megszilárdultságnak különböző fokozatait mutatják minden nyelvtörténeti kor határozószói, a ragos névszótól, névmástól az elemezhetetlen „kövületekig”.

Milyen *k r i t é r i u m o k*, fogódzók segítségével állapíthatjuk meg (bármely nyelvtörténeti korban, a mai magyar nyelvet is beleértve), hogy valamely jelet, ragot tartalmazó szóalak már határozószóvá szilárdult-e, illetve úton van-e a határozószóvá válás felé?

1. Ha a beszélők számára gyengül vagy elhomályosul morfológiai tagolódása: ezt előidézhethi például az, hogy már önállóan nem használatos, illetőleg elavulóban van a tő (*rögtön, reggel*) vagy a rag (*megint, oldalt*), vagy mindkét elem elhomályosult (*hanyatt, tüstént*).

2. Határozószónak vagy határozószóvá válóban levőnek tekinthető a szóalak akkor is, ha a tő és a toldalékmorfémák kapcsolódása nem szokásos (*haza, jól, addig* stb.). Az elszigetelődés folyamán a szóalak kikerül alapszava paradigmájából, és önálló lexémává válik.

3. A határozószóvá válást a jelentésbeli „tömbösödés” is előidézhethi: egyes esetekben alakilag ugyan világosan tagolódik a szó, de ehhez nem társul megfelelő jelentéstagolódás, azaz a szóalak jelentésstanilag többé-kevésbé elszigetelődött alkotóelemeitől (*hátra, újonnan* ’ismét’ stb.). Jelentése alapján minősíthetjük ma határozószónak például a főnévi tövű *titokban* és a névmási tövű *mire* szavakat; ragos főnév: „Mert az ilyen *titokban* különös erő van” (Márai, Napló. Akadémiai és Helikon Kiadó, Budapest, 1990. 60, idézi: NAGY KATALIN, Szó-fajtani elemzések. Megjelenés előtt, határozószó 43. csz.), határozószóvá szilárdulva: „Megértettem, hogy *titokban* építetted ezt a remekművet” (Márai, i. m. 71, idézi NAGY KATALIN, i. h.); ragos névmás: „*Mire* teszed a poharat?”, határozószó: „*Mire* (’miért’) jöttél ide?” A *-ban, -ra* suffixumokra mégsem mondhatjuk, hogy határozószó-képzők! Ezek ragok, a határozószó pedig ragszilárdulással keletkezett, azaz a ragos főnév lexikalizálódott (vö. GLÜCK 1993: 363–4; VOGEL 1996: 104).

2. A továbbiakban vázlatosan azt tekintem át, hogy *m e l y s z ó f a j o k* *k ö r é b e n* érvényesül a ragszilárdulás mint szóalkotási mód a magyar nyelvtörténet folyamán. Ha a *b e m e n e t* felől nézem, akkor főnév, névmás, melléknév, igenév és határozószó lehet a tő. Ha *k i m e n e t i* szempontból vizsgálom, akkor határozószó, névutó, igekötő és névmás keletkezhet ilyen módon (a felsorolás a gyakoriságot tükrözi). Ha a két szempontot egyesítem, akkor a következő képet kapom: főnév → határozószó, névutó, igekötő; névmás → határozószó, névutó, névmás; melléknév → határozószó, névutó; igenév → határozószó; határozószó → határozószó. Ebben a szóalkotásban tehát a „nagy lexikai kategóriák” (főnév, melléknév, névmás, határozószó) főleg kiinduló szófajként vesznek részt; eredményyszófajként pedig — a „kis lexikai kategóriák” közül —

főleg névutók keletkeznek, de így jön létre az igekötők egyik rétege is. Leginkább azonban a ragszilárdulás kimeneti szófaja: határozószó. Azt is mondhatjuk, hogy a ragszilárdulás a határozószók tipikus keletkezési módja (a másik fő keletkezési mód a szóösszetétel). (A többi „kis lexikai kategória” állománya leginkább szófajváltással [konverzióval, melynek eredményeképpen nem jön létre új lexéma] és új lexémát létrehozó szóösszetétellel gyarapodik; vö. D. MÁTAI 2001, 2003a, 2003b).

A ragszilárdulási folyamatban a legerősebb tehát a *h a t á r o z ó s z ó v á* való lexikalizálódás (adverbializálódás): mind az öt szófaji előzményből keletkezhet, az egész magyar nyelvtörténet folyamán, és mivel a határozószó nagy szófaj, igen sok elem jön létre ilyen módon.

A határozószónak és ragos előzményének az elhatárolása nem mindig könnyű: mondatbeli szerepük ugyanis (a morfológiai és jelentésbeli módosulásokhoz képest) nem különbözik, mindkettő határozó a mondatban, csak bővíthetőségük vizsgálata segíthet az elhatárolásban.

Három szófaji előzményből születhet *n é v u t ó*: ha főnévi, névmási, esetleg melléknévi tövön bizonyos ragok megszilárdulnak, akkor is ragszilárdulás, illetve lexikalizáció következik be, de ez a változás — mivel a névutó grammatikai elem, viszonyító szó — egyúttal grammatikalizáció is. Ez a változás nem egy-egy szó „belső ügye”, hanem két mondatrész kapcsolatában, szintagmában zajlik. Az ősmagyar, illetve az ómagyar kortól kezdve a legerősebb, és napjainkban is a leggyakoribb a birtokos szerkezetben való keletkezés: a birtokszó legtöbbször ragos főnév (a jelölt birtokos szerkezetekben birtokos személyjelet is tartalmaz: *út-á-n, út-já-n*; vö. SEBESTYÉN 2002: 108–9, 142).

Részletesen megvizsgálhatnánk a felsorolt ragszilárdulások eseteket (milyen szófajú tőhöz milyen ragok járnak, milyen szófajú szavak keletkeznek, s ez a szóalkotási mód milyen erős az egyes nyelvtörténeti korokban).

3. Ehelyett a továbbiakban egy olyan szócsopotról szólok kicsit bővebben, melynek körében igen erős a vizsgált szóalkotási mód. A határozószóknak és a névutóknak van egy olyan csoportja, amelybe *jel is és rag is* beleeépül (itt jobb a tágabb tartalmú „elemszilárdulás” elnevezés): a jel birtokos személyjel (és — a határozószók körében — középfokjel) lehet, a rag pedig valamilyen határozórag. A korábbi időkben főleg primer rag, illetve primer ragokból raghalmazással keletkezett szekunder rag (például *-ig, -lag, -int*), a kései ómagyar kortól pedig egyre inkább önálló szóból agglutinációval keletkezett szekunder rag (*-val/-vel, -ba/-be*) hozta létre a tövel az új lexémát.

Csak azokat a *h a t á r o z ó s z ó k a t* mutatom be kicsit közelebbről, amelyek *n é v s z ó -* vagy *n é v m á s t ő + b i r t o k o s s z e m é l y j e l + h a t á r o z ó r a g s z e r k e z e t ű e k*. A típus kronológiájára is tekintettel leszek.

3.1. Ez a morfeumatikai típus az ó m a g y a r korban születhetett meg. Eleinte nem volt túl sok képviselője: a) Névszótövék: *ele-i-n*, *ele-i-nten*, *kor-á-n*, *hej-á-ban* (*hiába*), *bizony-á-val*, *egyetem-é-ben* stb. Első elemei úgy születhettek, hogy jelölt birtokos szerkezetek második tagja szilárdult határozószóvá. A mondatban főleg idő- és módhatározók. Hely- és állapot-határozószókban ritkábban rejlik birtokos személyjel. b) A névmás- (illetve névmási határozószó)-tövék gyenge csoportot alkotnak: *mostanában*, *általjában* 'egyenesen'. Létrejöttükben a hasonló morfológiai felépítésű névszói alapszavú határozószók játszhattak szerepet.

3.2. A k ö z é p m a g y a r korban virágzásnak indult ez a határozószó-keletkezési mód: a) ekkor is ragos névszók, névmások, mondatbeli határozók váltak adverbiummá, amelyek eredetileg birtokos szerkezetek — birtokos személyjellel megjelölt — tagjai voltak, de bennük ez a szerkesztettség elhomályosult, és a birtokos személyjelet, valamint a szóalakzáró határozóragot tartalmazó birtokszó önállósult, lexikalizálódott: *hevenyében*, *javában*, *melegében*, *utoljára*, *valójában* stb. Az újabbak születéséhez (már a középmagyar korban is, később pedig még inkább) nem kell feltétlenül előzményszerkezet, hanem általában a régi határozószók analógiájára keletkeznek az újak: *hamarjában*, *hirtelenében*, *hármásával*, *másodjára*, *tavaszára* stb. b) A hasonló felépítésű névmás- (és névmási határozószó)-tövék a névszótövék analógiájára születhettek meg: *hajdanában* ~ *hajdaniban*. Keletkezésükben morfológiai és jelentésbeli rendszerkapcsolatok egyaránt érvényesülhettek; például az irányhármasság: a *mikor?* kérdésre felelő ómagyar kori *mostanában* mellé létrejött a *mikorra?* „irányú” *mostanára*, valamint a megfelelő mutató és kérdő névmási határozószók: *akkorára*, *ekkorára*, *mikorára*.

3.3. Az ú j m a g y a r korban még erősebb az ilyen morféma-felépítésű határozószók keletkezése. Biztos, hogy ekkor is analogikus eredetű a határozószói tövű *múltkoriban* (1892: NSz.) ~ *múltkorában* ~ *múltkorjában* (1947: NSz.), *rögtönében* (1867: NSz.), hiszen határozószó birtokos szerkezetben nem állhat. Névmási határozószó is gyakran lett ragszilárdulás alapja (bemenete). A lexikalizációt elősegítő morfológiai és jelentésbeli rendszerkapcsolatok erősen érvényesültek például a kérdés–felelet viszonyban: *mikorában* ~ *mikoriban* (1842/1951: NSz.) ~ *mikorjába* (1906: NSz.) ~ *mikorjában* (1927/1938: NSz.) — *akkorában* (1804: NSz.) ~ *akkoriban* (1808: NSz.) ~ *akkorjában* (1858: NSz.), *ekkorában* (1879: NSz.), érvényesült az irányhármasság kifejezésére való törekvés: az *ekkor*, *akkor* mellé létrejött a *meddig?* jelentésű *-ig* ragos *ekkoráig* (1780: NSz.), *akkoráig* (1822: NSz.), bár továbbra is az egyszerűbb *eddig*, *addig* maradt az általános használatú köznyelvi alak.

4. Hasonló módon lehetne áttekinteni a többi szófajt is, amely akár bemenetként, akár kimenetként vesz részt a ragszilárdulásban, de erre majd máskor kerítünk sort.

D. MÁTAI MÁRIA

Irodalom

- ÁGOSTON MIHÁLY (1971): Az *-n* toldalékú melléknevek alaki és szófaji megoszlása. In: *Tanulmányok*. Novi Sad. 7–57.
- ÁGOSTON MIHÁLY (1993): *A magyar halmaznevek*. Novi Sad.
- BALÁZS JÁNOS (1988): Az egyeztetés szerepe esetrendszerünk kialakulásában. In: *Studia in honorem P. Fábrián, E. Rácz, I. Szathmári oblata a collegis et discipulis*. Bp. 15–9.
- GLÜCK, HELMUT (szerk) (1993): *Metzler Lexikon Sprache*. Stuttgart, Weimar.
- LADÁNYI MÁRIA (1999): A szóképzés és a szófaji kategóriák. In: *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. Szerk. KUGLER NÓRA–LENGYEL KLÁRA. Bp. 218–22.
- MAJTYINSZKAJA, KLARA (1967): A magyar határozószók képzésének történetéből. *NyudÉrt.* 58: 142–7.
- D. MÁTAI MÁRIA (2001): Szófaj és szóalkotás. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan*. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS. Szeged. 119–29.
- D. MÁTAI MÁRIA (2003a): *A szófajváltás általános kérdései*. Megjelenés előtt.
- D. MÁTAI MÁRIA (2003b): A magyar szófajváltás fő jellemzői. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 70–6.
- MG. = *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000.
- NSz. = *Akadémiai nagyszótár*. MTA Nyelvtudományi Intézet (cédulatár).
- NYIRKOS ISTVÁN (1987): *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Debrecen.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (2002): *A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372 u.)*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 80. Debrecen.
- T. SOMOGYI MAGDA (2000): *Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához III. Bp.
- StrMorf. = *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 2000.
- TOMPA JÓZSEF (1975): Mellékneveink *-ul/-ül* toldalékos alakjai a mai szinkroniában. *MNy.* 71: 132–42, 308–318.
- VOGEL, PETRA MARIA (1996): *Wortarten und Wortartenwechsel*. *Studia Linguistica Germanica*. Berlin–New York.